

УДК 323.2

С. С. ПОГОРСЬКИЙ

ФЕНОМЕН ДОВІРИ У ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ГЕНЕЗИС ТА СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВОЇ ТЕОРІЇ

Викладено феномен довіри народу до влади, її значення для побудови громадянського суспільства та економічного розвитку, ефективного державного управління. Окреслено проблему визначення основних тенденцій і шляхів формування довіри до державної влади в Україні.

Work is devoted a study the phenomenon of people-to-power trust, its value for the construction of civil society and economic development, effective state administration. The problem of basic tendencies' determination and ways of trust rises to State power in Ukraine

Актуальність теми зумовлюється тим, що останнє десятиріччя ХХ ст. в Україні було ознаменоване зародженням і розгортанням соціально-політичних процесів становлення громадянського суспільства. Події “помаранчевої революції”, які дали шанс для демократизації державного управління в Україні, змінили вектор взаємодії влади та громадськості до діалогу та політичного співробітництва. Однак сучасний рух суспільства і політичної системи показує, що демократичні форми державного управління країни не відповідають повною мірою демократичному змісту. Це стосується всіх рівнів управлінської структури. Майбутнє демократії суттєво залежить від здатності політичної еліти встановити прозорі правила інституціональних взаємодій та контролю на всіх рівнях державного управління. Відсутність дієвого політичного діалогу суттєво знижає рівень довіри народу до влади.

Підвищення уваги до феномену “довіри” в державному управлінні обумовлено тим, що лише позитивний образ інституту влади здебільшого є суттєвим чинником підвищення ефективності діяльності його установ. Адже він впливає на якість державно-управлінських рішень, а отже, і на розвиток суспільства в цілому. Разом з тим, сьогодні в Україні спостерігається досить низький рівень довіри громадськості до різних гілок влади, що пов’язано не лише з певною оцінкою діяльності органів державного управління, але й значною мірою зумовлено емоційним сприйняттям їх іміджу. Наслідком цього є недостатня підтримка населенням дій і програм, які здійснюються органами державної влади, а також виникнення передумов для соціальної напруги, деструктивних процесів і кризових ситуацій у суспільстві.

Актуальною потребою сьогодні стає, перш за все, необхідність вивчення феномена “довіри” до державної влади, визначення його складових, структури, форм прояву; по-друге, розробка комплексу заходів, які направлені на підвищення ефективності процесу формування довіри населення до державної влади.

Ретельний аналіз існуючих досліджень дає змогу виділити невирішені раніше питання щодо феномену довіри до державної влади в європейських країнах і в Україні. На основі аналізу сучасних досліджень можна зазначити, що провідними принципами європейської політики на сьогодні є регіоналізація та децентралізація.

Реалізація даних принципів сказалася на зростаючій важливості “багаторівневого правління” і суттєвих змінах в організації регіонального рівня управління та зростанні рівня довіри населення до державної влади в європейських країнах. Процеси децентралізації, що відбуваються в більшості європейських країн, супроводжуються введенням і реалізацією принципів досконалого управління під впливом європейської регіональної політики. Наближення української системи публічної влади і управління до європейських принципів врядування означає здійснення якісних і кількісних змін в організації регіонального управління, що потребує дослідження питання генезису та сучасного стану наукової теорії формування довіри до державної влади.

Тому метою роботи є аналіз ступеня розробки проблеми довіри до державної влади у вітчизняній і зарубіжній літературі та встановити їх теоретичну обґрунтованість й застосовність у сучасних умовах.

Проблема довіри в політиці в цілому, а також довіри до політичних і державних діячів донедавна не була об’єктом спеціальних досліджень. Разом з тим вивчення окремих аспектів довіри має тривалу історію. Перші з відомих нині спроб філософськи осмислити проблему довіри були зроблені в античному світі, стародавніми філософами Індії, Ірану, Китаю, а також європейської культури. І хоча складно судити про форми і функції феномену довіри в різні історичні епохи, але певні висновки можна зробити на основі письмових джерел і інших даних, що збереглися. На основі цих письмових джерел, довіру як соціальне явище і його роль у суспільстві розглядають такі вчені як Е. Бенвеніст, Л. Бос, В. Зінченко, Ю. Льовада, Б. Рутковській, А. Селігмен, Р. Шо. Однак відразу треба зазначити, що мова йде лише про постановку й аналіз окремих питань, що згодом стали складовою частиною даної проблеми. Наприклад, кажучи про взаємовідносини в первісному суспільстві, вчений радянської доби Б. Рутковский указує на те, що довіра між людьми вже тоді була його основою і мала свої етапи в розвитку суспільства. Він зазначає, що описи перших племен свідчать про те, що ці народи звичайно довірливі, що без взаємодопомоги, солідарності, взаємної довіри первісний рід не зміг би вижити. На думку Б. Рутковського довіра між людьми була основою первісного суспільства, інших відносин, крім довіри не існувало. Як зазначає автор: “Довіра носила форму безпосереднього відношення однієї людини до іншої як до себе подібній істоті, якій властиво спілкування” [10, с. 17]. Явище довіри мало свої етапи розвитку, від нерозвинених, простих форм безпосереднього відношення на перших стадіях існування первісного суспільства до більш розвинутих форм, які пов’язані зі становленням людини як особи на інших стадіях розвитку суспільства.

Зародження процесу формування політичної довіри до державної влади починається в країнах Стародавнього Сходу, потім знаходить сприятливе підґрунтя у Стародавній Греції, Римі та інших державах.

Фундаментальну роль в історії розвитку феномену довіри відіграли роботи мислителя Стародавнього Китаю – Конфуція (551–479 рр. до н.е.). У центрі переконань Конфуція стоять соціальні проблеми. Своїм основним завданням він розглядає гармонізацію життя держави, сім’ї, людини. У соціальній філософії Конфуція п’ять основних категорій: Ритуал, Борг, Шанування, Взаємність і Довіра. Він розглядає

силь (довіру) як один з основних законів людського суспільного життя. Виконання основних законів (категорій) роблять соціальний організм зробленим, відповідним Дао. На думку Конфуція: “З щирою довірою, з любов’ю до навчання до смерті стійте за добрий Дао” [6, с. 143–153]. Цікавий діалог Конфуція і Цзи-гуна про управління державою: “[У державі], – каже Конфуцій, – повинно бути достатньо їжі, повинно бути достатньо зброї і народ повинен довіряти [правителю]”. І підкреслює: “Але без довіри [народу] держава не зможе встояти” [5, с. 21, 415–416, 588, 634–635].

Суспільна думка Стародавньої Греції поставила в центр свого інтересу людину. У той час ще не було держави в сучасному розумінні. Великий мислитель Стародавньої Греції філософ-ідеаліст Платон (428 – 347 рр. до н. е.) у своїх працях “Держава”, “Політик”, “Закони”, розглядаючи процес розвитку держави, також приділяє увагу феномену довіри. У своїх діалогах Платон (5-4 ст. до н.е.) багато разів звертається до поняття довіри. Йдеться про довіру до міркувань і доказів, про довіру до інших людей, про довіру до вчителів софістики, про довіру до загальноприйнятого, про довіру і недовіру людини до самого себе і до своїх почуттів і своїх сил, про довіру до листа, про те, чому легше довіряти, про поспішну довіру, про недовірливість, про передоручення справ, про критерії довіри, про довіри до богів і дітей богів і т.п. [7, с. 182, 411, 491, 602, 680; 8, с. 16, 32, 45, 47, 50, 68, 138–139, 186, 203, 368; 9, с. 443, 445, 475, 501].

Продовження цієї думки втілюється у працях мислителя Стародавньої Греції, учня Платона, Аристотеля (384 – 322 рр. до н.е.). Його не цікавить сама проблема довіри, довіру він досліджує у зв’язку з іншими питаннями. Тому він ніде не намагається дати визначення поняттю довіри, але, проте, розкриває певні істотні емпіричні аспекти і зв’язки довіри. Ним висвітлено такі п’ять тем: довіра і дружба, операція на довірі, довіра до думок, довіра до оратора і довіра як властивість характеру. У багатьох місцях “Никомахової етики” Аристотель, як і в інших своїх творах (“Метафізика”, “Фізика”, “Риторика” тощо), розглядає питання про довіру до думок, думок, міркувань, творів тощо. Він пише, що міркування про пристрасті і вчинки викликають менше довіри, ніж самі вчинки; говорить про те, що міркування добродійних людей викликають довіру; зазначає, що ті, хто відкидають загальну віру, не мають довіри і показує, що істинні думки вселяють довіру. Питання про довіру також постає, коли є різні думки, що вселяють “відому довіру”, коли узгоджуються між собою міркування різних мислителів, коли довіряють творам або довіряють думці інших [1, с. 175, 231, 256, 267–269, 286].

Як бачимо, феномен довіри стає предметом філософського дискурсу в рамках демократії Стародавнього Сходу, Греції й Риму, що відображено у працях Конфуція, Сократа, Платона, Аристотеля та ін. Розквіт і криза імперського Риму, формування і розвиток варварських держав, а також панування догматів католицького християнства в Європі на тривалий період відкинули можливість наукового осмислення проблеми політичної довіри, інтерес до якої закономірно відродився в епоху буржуазних перетворень.

Філософія Новітнього періоду підготувала теоретичні основи для організації і функціонування нових механізмів формування довіри до державної влади.

У Новий час проблему довіри в тому або іншому ступені освітила низка західних

мислителів. В основному ними були розглянуті філософські, етичні і правові аспекти довіри. Пафос звернення Ф. Бекона (1561 – 1626) до даної теми – це довіра до джерела знання. На багатьох сторінках своїх творів він розглядає його в різних варіаціях. Довіра до досвіду, до плотського сприйняття, до розуму, до розуму, до слів, до міркувань, до власного знання і розуміння, до здібностей, до науки, до абстрактної філософії, до історії, до астрології, до праць і авторів, до стародавніх знань, до відкриттів інших; довірливість до недостовірною, до авторитету, до науки і її діячів; недовіри в дослідженні до поверхневого, до поспішних і скоростиглих висновків тощо – ось основне коло проблеми довіри для англійського філософа [2, с. 58–80, 100–160, 218–377, 451–502; 3, с. 49, 65, 139–286, 329–467].

Поняття довіри Р. Гегель (1770 – 1831) розглядав у трьох основних моментах: в аспекті влади, відносно власності і у зв'язку з темою моральності, присвячуючи цьому поняттю низку сторінок у різних творах. У “Філософії духу” (1817) в підрозділі “Моральність” Гегель пише: “Моральність є завершення об'єктивного духу, істина суб'єктивного і найоб'єктивнішого духу”. “Образ думок індивідуумів є знання про субстанцію і тотожність усіх їх інтересів з цілим; і те, що інші одиничні істоти взаємно знають себе тільки в цій тотожності і дійсно існують у ньому, є довіра – справжній, етичний образ думок”. Етична особа “у відношенні до субстанціональної об'єктивності, до цілого етичної діяльності, вона є довірою, навмисна діяльність в її інтересах і здатність жертвувати для неї собою” [4, с. 25–30].

У сучасній науці проблема довіри стала об'єктом дослідження західних учених ще на початку ХХ ст., однак широкі дискусії навколо неї розпочалися тільки наприкінці 1970-х рр. Поява жвавої дискусії, навколо феномену довіри була викликана появою книги Н. Лумана “Довіра і влада” в 1979 р. [14]. Автор зробив аналіз довіри як соціального явища, дуже важливого в умовах зростаючих непередбачуваності та ризику сучасного суспільства.

З середини 1980-х рр. починається новий етап у дослідженні довіри в різних науках: психології, соціології, політології, економіки, а також в педагогіці, праві, менеджменті, філософії тощо. Проблему феномену довіри розглядають з різних сторін.

У соціологічних джерелах, авторами яких є Д. Алмонд, Б. Байер, Л. Бос, П. Бурд'є, Р. Іглекхарт, Н. Луман, Т. Парсонс, А. Селігмен, Ф. Фукуяма та ін., довіра представляється як соціальна чеснота і творення добробуту, характеризується як виникаюче в рамках певного співтовариства очікування того, що його члени проведуться нормально і чесно, проявляючи готовність до взаємодопомоги відповідно до загальноприйнятих норм, культурних традицій, звичаїв, загальних етичних цінностей. Відсутність у суспільстві довіри в них порівнюється з введенням додаткового податку на всі форми економічної діяльності. Джерелами довіри, у працях цих вчених, признається любов, згода з приводу вірувань і цінностей, а умовами його збереження – послідовність і постійність. Поява в сучасних суспільствах таких понять, як консенсус, ідеологія прагматизму, методологія рішення проблем, а також управління конфліктами, продиктовані уявленнями про суспільство як переплетених мережах довіри – між громадянами, сім'ями, добровільними суспільними організаціями, громадянськими асоціаціями тощо.

Розкрити сутнісні характеристики феномену довіри, виявити причинно-

наслідкові зв'язки, особливості формування і прояви дозволяє звернення до дослідження довіри з позицій психологічної науки. Дослідження вчених Е. Еріксона, До. Роджерса, Е. Шосторма довели, що довіра це, перш за все, психічний стан, який розкриває відношення суб'єкта (індивіда, соціальної групи) до людини або соціального об'єкту, явища. Воно може виникнути лише в процесі спілкування і не є природженим. Разом з тим, доведено, що відчуття довіри формується в людини дуже рано на підставі досвіду вже першого року життя і перетворюється на установку, що визначає відношення людини до себе і до світу. Це свідчить про те, що довіра належить до найважливіших психічних станів людини, обумовлених досвідом соціалізації особи, а відчуття глибокої довіри до себе, до людей, до світу, на думку Б. Мещерякова і В. Зинченко – сутність кожної людини. Так само як у соціології, один з підходів у сучасній психології розглядає довіру як психічне явище очікування від людини вчинків, відповідних моральним мотивам і прийнятим нормам поведінки, відносин і діяльності, що ґрунтується на знанні характеру людини, досвіді спілкування і взаємодії з ним, отже, на знанні його вірогідних вчинків

До проблеми довіри в 1980-ті рр. звертали такі вчені, як Б. Барбер, С. Ейзенштадт та Л. Роніджер, Д. Гамбетта. Вони вивчали прояви довіри та недовіри в різних сферах суспільства. Так наприклад, Р. Інглехарт у своїй статті “Відродження політичної культури” [13] діходить висновку, що саме міжособова довіра є необхідною передумовою стабільної демократії.

У 1990-ті рр. проблема довіри отримує подальше теоретичне обґрунтування. Важливим внеском в її осмислення стала монографія П. Штомпки “Довіра: соціологічна теорія”, в якій автор прагне всебічно проаналізувати та типологізувати довіру як соціальний феномен і пропонує модель пояснення появи та падіння культури довіри [12].

Взаємозв'язок між довірою та демократичною формою правління, вплив довіри на утвердження демократичного режиму стає об'єктом дослідження в працях Д. Гібсона, Р. Роуза та В. Мішлера. Низький рівень довіри в посткомуністичних країнах вони пояснюють атомізацією суспільства, зниженням життєвого рівня населення та наслідками комуністичного владарювання.

Наведені наукові роботи далеко не вичерпують загальний обсяг здобутків сучасної західної політичної науки у вивченні довіри, а радше ілюструють величезний інтерес до неї. Він посилюється тим, що показники багатьох опитувань у розвинених країнах засвідчують втрату довіри громадян до основних інститутів і організацій плюралістичних демократій.

Інтерес до проблеми довіри до державної влади в науці України виник дещо пізніше, ніж у зарубіжній. Спочатку проблема політичної довіри розроблялася філософами, соціологами в руслі критичного аналізу зарубіжних концепцій, а згодом – через цілісне вивчення феномену довіри дане явище розглядалося з позицій різних наук.

Значний внесок у розвиток теорії довіри зробив відомий учений В. Зинченко, який вказує на речові і природні джерела довіри, визначив довіру як “афектне передбачення і оцінку значення подій”, показав значення довіри у формуванні здібностей самоврядування і управління. Основний інтерес у дослідженні ролі довіри в створенні згуртованості і розкрила науковець Т. Скрипкина та її учні [11]. Нею

були показані місце, роль і функції довіри як цілісного соціально-психологічного явища в життєдіяльності людини, розглянуті види довіри, особливу увагу надане дослідженню феномена довіри до себе, довіри до іншого потрактує як умова соціально-психологічного відношення і спілкування. Т. Скрипкіна виділяє декілька видів довіри: довіра до світу, довіра до інших та довіра до себе. Залежно від ситуації людина відображає окремі фрагменти дійсності: одним – довіряє повністю, другим – у меншій мірі, третім – не довіряє зовсім. Усе узагальнюється та формується в базову настанову особистості, яка проявляється у відчутті довіри або недовіри до оточуючих, а також до себе. Причому особистість усвідомлює цю настанову лише в ситуації змін, коли зрушуються його орієнтири. У цілому довіра виступає засобом діалогізації взаємовідносин зі світом та з самим собою.

Особливий інтерес для нас також викликають роботи вітчизняних учених А. Філіппова, Л. Мікешіної та інших, які акцентували увагу на довірі в ділових відносинах, у груповій роботі, довірі керівництва до підлеглих, на довірі як основі етики ділових відносин. Крім того, звернули свою увагу на питання довіри до емпіричного суб'єкта, довіри до його пізнавальних здібностей. У багатьох працях сучасних учених В. Козл, Р. Кочюнас, А. Моховиков і ін. досліджувалася проблема довіри в психологічній практиці. Проте узагальнення та висновки робилися здебільшого в соціологічному контексті.

Проблеми, що нас цікавлять, розглядаються також у соціально-психологічних дослідженнях. Проблема довіри розглядалася в контексті розробки проблеми соціально-психологічного впливу (В. Бехтерев, А. Бодальов, Б. Поршнев), у дослідженнях соціально-психологічних аспектів авторитету (М. Вебер, Н. Кейзеров, А. Свенцицький), при вивченні проблеми значущих інших (В. Князев, А. Кроник, Е. Хорошилова) та виникнення довіри в умовах діалогічного спілкування (С. Кон, В. Лосенков, І. Полонський, Т. Скрипкіна). Цими і іншими дослідниками виконаний значний об'єм роботи по осмисленню феномена довіри, експлікації його окремих аспектів і визначенню функцій довіри в суспільстві і міжособовому спілкуванні.

Таким чином, довіра розглядалася вченим, починаючи з античних часів, і досліджувалася стародавніми ученими як найважливіша підстава соціальної організації, чинник її успішного функціонування. Відповідно, довіра також складала елемент культури і суспільної свідомості стародавніх і більш пізніх цивілізацій. Багато стародавніх авторів оцінили істотність довіри для суспільного життя і розглядали довіру як найважливішу соціальну категорію (наприклад, Конфуцій). Західні мислителі Нового часу охопили широке коло різних проблем довіри: від довіри до себе, довіри в міжособистісних відносинах і практичних справах до довіри до знання, плотських даних і способів формування довіри, указують на існування феномена довіри в різних соціальних сферах, багато зупиняються на аналізі співвідношення довіри і влади, довіри і права, довіри і моральності, показують зв'язок віри і довіри, досліджують природу довірливості, умови, при яких слід проявляти недовіру, тощо. Багато ідей про довіру, мислителів цієї епохи, отримали подальший розвиток у ХХ ст. у працях філософів, соціологів, психологів та інших фахівців.

Крім того, коло проблем, яке розглядалося ученими минулих століть у зв'язку з феноменом довіри, по суті, не відрізняється від проблемного поля сучасних тим

досліджень. Це розгляд довіри як об'єктивного феномену суспільний життя як однієї з підстав суспільного функціонування, як підстави соціальної ефективності, як критерію оцінки соціальних явищ і ухвалення рішення, довіри у міжособових відносинах, соціально-психологічний зміст довіри як його основна характеристика і ряд інших.

У той же час науковий аналіз цього явища було зроблено тільки в ХХ ст. низкою дослідників. Коло досліджень довіри вельми обширне. Сучасні західні вчені розглядають довіру, в основному, як узагальнене очікування відносно окремих індивідів (а також їх груп і суспільства в цілому) того, що їх поведінка і діяльність відповідатимуть деякому рівню взаємного сприяння. Очікування трактується ними як специфічне відношення, яке, з одного боку, характеризується певним станом суб'єкта, з іншого – спрямоване на об'єкт очікування. При цьому більш високий рівень соціального довіри обумовлює і велику ефективність функціонування суспільства в цілому.

На відміну від західної політичної науки, звернення до вказаного феномена у вітчизняній науці розпочалося лише наприкінці 1980-х – у 90-ті роки і зараз знаходиться лише на початковій стадії. Такий висновок може здатися дещо дивним, оскільки дихотомія “довіра – недовіра”, без перебільшення, стала однією з найбільш вживаних останнім часом у науковій літературі, моніторинг її стану (від рівня довіри людей самим собі до довіри президенту) постійно здійснюється, починаючи з 1991 р. З іншого боку, нам не вдалося знайти публікацій вітчизняних авторів, яка була б безпосередньо спрямована на вивчення довіри, або хоча б поставила її на перше місце в державно-управлінському чи соціально-політичному аналізі. Виняток складають хіба що деякі праці соціологів, в яких окремо оцінюються показники рівня довіри — недовіри як характеристики емоційного відношення населення до органів влади, політичних лідерів тощо. Отже, узагальнюючи вищезазначене, робимо висновок, що попри значний інтерес до вивчення деяких аспектів феномену довіри у своїй цілісності й багатоаспектності дана теоретична проблема залишається ще малодослідженою, хоча останніми роками накопичено значний емпіричний матеріал щодо неї. У даному випадку могло б стати в нагоді активне залучення вітчизняними авторами набутоків соціально-політичної думки Заходу, особливо в плані теоретичного осмислення проблематики довіри.

Література:

1. *Аристотель. Сочинения в четырех томах / Аристотель.* – Т. 4. – М. : Мысль, 1983.
2. *Бэкон Ф. Сочинения в двух томах / Ф. Бэкон.* – Т. 1. – М. : Мысль, 1977.
3. *Бэкон Ф. Сочинения в двух томах / Ф. Бэкон.* – Т. 2. – М. : Мысль, 1978.
4. *Гегель. Политические произведения / Гегель.* – М. : Изд-во Наука, 1978.
5. *Конфуций. Беседы и суждения / Конфуций.* – СПб. : ООО Изд-во “Кристалл”, 2001.
6. *Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке (Древний Китай и Индия) / А. Е. Лукьянов.* – М. : ИПСАП, РМФК, 1992.
7. *Платон. Собрание сочинений в четырех томах / Платон.* – Том 1. – М. : Мысль, 1990.
8. *Платон. Собрание сочинений в четырех томах / Платон.* – Том 2. – М. : Мысль, 1993.
9. *Платон. Собрание сочинений в четырех томах / Платон.* – Том 3. – М. :

Мысль, 1994.

10. Рутковский Б. А. Понятие доверия в марксистской этике / Б. А. Рутковский : дис. ... к. филос. н. – К., 1967.

11. Скрипкина Т. П. Психология доверия / Т. П. Скрипкина. – М. : ИЦ Академия, 2000. – 390 с.

12. Штомпка П. Социология социальных изменений. пер. с англ. М. : Наука, 1996. – 416 с.

13. Inglehart R. The Renaissance of Political Culture / R. Inglehart // American Political Science review. – 1988 – Vol. 82. – № 4. – P. 203–230.

14. Luhmann N. Trust and Power. New York: John Wiley / N. Luhmann, 1979. – 225 p.

15. Reisinger W. M. Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implication for Democracy / W. M. Reisinger, A. H. Miller, V. L. Hesli, K. H. Maher // British Journal of Political Science. 1994, Vol. 24, P. 183–223.

Надійшла до редколегії 12.09.2008 р.